

ROMANI HAZIMA AKMADŽIĆA IZMEĐU KLASIČNOGA REALIZMA I POSTMODERNE

dr. Rašid DURIĆ

Sažetak

U recenziji se sažimaju zajednička stilska, idejna, ideološka i estetska obilježja triju naslovljenih romana sastavljenih na 1175 stranica. Zasebno i pretežno se analiziraju navedena svojstva romana *Gazi Husrev-beg* i *Gazi Isa-beg*. Usljed činjenice da je o romanu *Mimar* prethodno objavljena moja zasebna studiju u sarajevskom časopisu *Život* 2004. godine. U studiji se argumentira struktura trilogije građena spojem klasičnog realizma i postmoderne, posebice kroz ontologiju apsurdna. Dokazuje se suvišno fabuliranje, islamska etika i psihologija likova, bošnjačko-tursko povijesno i duhovno zajedništvo. Argumentira se muslimansko vjersko osjećanje kao najviša vrijednost, islam kao samoošmišljenje i kao smisao življenja. Također islam kao izvor vlasti i regulator (samo) ponašanja likova. Kritikuje se i smatra anahronom pretenzija književnoga jednačenja Božije i ljudske volje u domenu vlasti i vladanja ljudima. Oспорava se idealizacija turskoga kolonijalizma, posebice kroz apoteoznost glavnih likova. Dokazuje se književna utemeljenost brojnih epizoda u sva tri romana u povijesnoj faktografiji. Također se dokazuje i odstupanje od povijesnih činjenica kroz književnu idealizaciju. Oспорava se književna sugestija, u povijesti neutemeljena, da su turska osvajanja plod Božijega providjenja, sudbinski neminovna. Oспорava se i književna sugestija potencijalne bošnjačke mitomanske recepcije, odnosno književna teza patarensko-bosansko-turske zajedničke etničke geneze, porijekla i zajedništva u liku Husrev-bega. Pritom se upozorava na moguću bošnjačku političku i vjersku manipulaciju ove književne teze o navodnom zajedničkom porijeklu. Manipulaciju u smislu nepoželjne (i povijesno neutemeljene) povijesne marginalizacije hrišćansko-kršćanskih Bosanaca u Bosanskom ejaletu. (Uporediti u recenziji poglavlje II, 2, 3).

Romani se sa ideološkoga aspekta napoređuju sa nekim prozama Ive Andrića, a sa estetskoga aspekta sa *Dervišom i smrti*, odnosno sa *Tvrđavom* Meše Selimovića. Pored navedene idealizacije turskoga kolonijalizma, sva tri romana utvrđuju dostojanstvo bošnjačko-turskoga islamskog bratstva. Isijavaju bošnjačku ukorijenjenost, staloženost, samosvijest. Za bošnjačku književnost su sva tri romana estetski dobitak. Također i književni raritet usljed tematiziranja Bosne u osmansko doba. I usljed činjenice da će u romanima mumi ojačati islamsku svijest i ponos u pripadanju islamskoj civilizaciji i kulturi.

Ključne riječi: klasični realizam, postmodernitet, bosansko dostojanstvo i patriotizam, islamska etika i islamsko mišljenje, idealizacija turskoga kolonijalizma, ontologija apsurdna, potencijalna mitomanska recepcija književne teze o navodno zajedničkoj patarensko-bošnjačko-turskoj etničkoj genezi

I Zajednička ishodišta i obilježja romana- trilogije *Mimar* (Sarajevo 2002), *Gazi Husrev-beg* (Sarajevo 2005) i *Gazi Isa-beg* (Sarajevo 2007)

1.

Smisao je ove studije da formulira i opiše zajednička i zasebna estetska obilježja navedenih romana. Temeljnu ideju koja vrhuni nad svim događajima, i koja pokreće ljudsku svijest u sva tri romana, moguće je sažeti u frazemu *ad hominem*. I Isa-bega, i Husrev-bega i mimara Hajredina pokreće jedinstvena motivacija da u Bosni "podignu hairé" - čaršije sa bazarima i kujundžilucima, džamijama, medresama i kitabhanama, hamame i ćuprije od čije ljepote dah zastaje. Da Bosnu urbaniziraju, Bosance uljude i kultiviraju. Da u ime Allaha i sultana Bosnom upravljaju na dobrobit svijui. U toj humanoj misiji, u njenu ostvarivanju, neodvojivo su, sa njihovom motivacijom spojeni Božije providenje i sultanovo određenje - koji su imanentni svijesti i praktičnome djelovanja sve trojice navedenih centralnih likova u naslovu navedene trilogije. Da dobrim djelima zavrijede milost Gospodara, proživljenje i Džennet. Time se idejna, etička i psihološka motivacija sve trojice u svojoj suštini svodi na univerzalne motive vjerovanja. Motivaciju i etiku trilogije moguće je sažeti frazomom *ad honorem* likovima i povijesnim ličnostima Isa-begu i njegovu mimaru Velidu, Husrev-begu, mimar Hajredinu, brojnim neimarima Sarajeva i Mostara. Trilogijom je oživljena panorama Bosne u vremenski širokom rasponu: od početka kraja bosanskoga kraljevstva, osmanskoga osvajanja Bosne, utemeljenja Sarajeva, i podizanja ćuprije u Mostaru. Događaji iz trilogije oživjeli su stotinjak povijesnih ličnosti Bosne, Balkana, Osmanske Carevine, Venecije, Dubrovnika, Konstantinopola ... Tako fascinantno, fizički i psihološki sugestivno, da je umjesno zapitati se: odakle, iz kojega vrela je mogla nastati snaga i moć da nas pisac tako saživi sa ljudima od sredine 15.og stoljeća do podizanja ćuprije u Mostaru između 1557. i 1566. Da živimo njihovim životima na 1175 stranica trilogije.

2.

Akmađićevoj je trilogiji imanentno povijesno iskustvo. Riječ je o rekonstrukciji povijesnoga vremena, ali je vrijeme vrlo kompleksan fenomen strukture svakoga romana. U osnovi je primijenjena retrospektiva, ali ona u kojoj se spaja prošlost sa sadašnjošću, ovozemaljsko sa ahiretskim. Pretežito klasični realistički stil se opet u sva tri romana prelama u (pod)svijesti likova, sa posljedicom da, pored rekonstrukcije povijesnih događanja - ratova, borbe za vlast, podmuklih izdaja, i podizanja haira - vidimo i osjećamo goli, stvarni život ljudi, njihove strasti i kompleksni duhovni i duševni svijet. Sve to tako je sugestivno, kao na filmskom platnu dočarano, da zajedno živimo sa graditeljima Sarajeva, mostarske ćuprije. Sve od temelja haira pa do njihova alema, predavanja na opću korist. I svi su ti opisi postupni, plastični, realistični, da i nas, kao i graditelje, prožimaju ushiti, radosti i ganuća. U toj širokoj panorami sa stotinjak likova ima i ponavljanja sličnih re-

akcija i misli. Takođe suvišnoga fabuliranja, pričanja radi priče. Generalno: sva tri romana trebala su i mogla biti dramatsko-psihološki zbijeniji, sa manje događajnosti, ponavljanja, epske razvučenosti. Sa manje teksta, kojeg je trebalo sažimati, time kvantitet u kvalitet pretvarati. Razvučenost u pripovijedanju jest nužan prozni postupak. Ali je neprekidno sažimanje, zbijanje događaja i epizoda, jedan intelektualno naporan posao koji pred piscem stoji kao stalan izazov. Na sažimanju fabule i psihologije likova, Akmađić treba intenzivnije, usredsređenije raditi, usavršavati se. Za navedenu tezu suvišnoga fabuliranja, razvodnjavanja sižea, moguće je navesti više primjera koji umanjuju dramatičnost teksta. Tako je napr. u *Gazi Husrev-begu* višekratno ponovljeno da je Husrev-bega pri svakom izlasku *pratila ordija najljućih azapa, koje je, siguran sam bio odredio Murad-beg. Svaki od njih bijaše spreman i u vatru i u vodu skočiti života svojih ne žaleći.* (*Gazi Husrev-beg*, 139). Epsku razvučenost sa posljedicom „razvodnjavanja“ dramatičnosti nalazimo i u *Gazi Isa-begu*, posebice u epizodama produžavanja istrage, i odgađanja presude protiv Teodore, koja se urotom nastoji dočepati krune bosanske kraljice. Ova razvučenost nije dublje u romamu psihološki (!) motivirana. Osim u jednoj rečenici na početku, u kojoj se Teodora iz nagona za osvetom odlučuje na čin urote protiv Isa-bega. Epska opširnost ovdje ima rezon jedino u razvlačenju sižea.

Za moju tezu suvišnoga fabuliranja karakteristične su epizode od 26. do 30. dana u *Gazi Isa-begu*. Najveći dio fabule ovoga romana zahvaćaju opisi urote i borbe za vlast, potom ratovanja. Marginalno je obrađen idejno i humanistički najvredniji motiv – podizanje haira i pretvaranje Trgovišta u urbano Sarajevo. To je razlog da je i Isa-begov mimar Vahid površno predstavljen. U romanu *Gazi Isa-beg* je epska razvučenost (na štetu konciznosti) širenjem (umjesto estetski produktivnijeg sažimanja) sižea upadljiva u opširnim epizodama sa elementima ponavljanja u opisu urote Grkinje Teodore. Napose u drugom dijelu urote u trećoj knjizi, gdje Isa-beg iz epizode u epizodu odgađa donijeti presudu Teodori. Čak i onda kada je njena izdaja postala na dvoru Isa-bega javnom sramotom! I unatoč ovlaštenju sultana, Isa-beg ovdje nanovo isljeđuje urotnike, od sultana traži novi ferman. (Up. str. 226-227). Iako je svjestan da je *kazna za svaki grijeh neizbježna.* (227) Ukratko: umjesto da zbija, sažima, ovdje se producira događajnost, siže širi, a dinamika pripovijedanja opada. Sažimanje vremena, prostora i psihologije likova složen je stvaralački čin koji od svakog pisca iziskuje duboku koncentraciju.

3.

Pripovjedačka struktura trilogije nije kompleksna samo usljed naprijed komentirane sinteze vremena, već usljed složene tehnike pripovijedanja. Trilogija je jedinstven, relativno originalan, autohton tekst savremene bosanske pisane riječi. Ostvaruje se u prvom licu sa doziranim, rijetkim dijalogom, na više vremenskih nivoa pripovijedanja. Pisac je u centralnim likovima nosilac pripovijesti. Zatim sudionik i tumač ne samo svog života (u slučaju mimara Hajredina, gazi Husrev-bega i Isa-be-

ga) - ovozemaljskog i ahiretskoga, već i sudionik i tumač događaja i života ljudi koji sa njim žive. Utvaranjem u centralni lik, pisac je i objekt introspekcije, i samoprojiciranja, i istovremeno posmatranja i prosuđivanja života i psihologije njegovih saputnika. Oba su rakursa (samo) posmatranja srasla. Ostvarena su uglavnom naracijom, intro i retrospekcijom, rijetko dijalozi.

Svjetonazor, vrijednosti, etika i karakterologija glavnih likova u sva tri su romana položeni u islamu. Po ovoj je islamskoj ukorijenjenosti, trilogija zasigurno u samom vrhu muslimanske recepcije književne riječi. Ne mogu se oti dojmom da su sva tri romana pisana upravo muslimanskom čitatelju. Bošnjačka umjetnička riječ u svojoj prošlosti, i u savremeno doba, rijetko se obraćala vjerniku. Generalno, nije namjenski pisana za vjernike. U njoj su sasvim rijetki pisci koji su pisali izvrsne romane za obrazovanu vjerničku publiku. Upravo takav preokret je ostvaren ovom trilogijom. U njoj je gotovo svaki detalj položen ili izvire iz islama, njegovih zasebnih i autentičnih vjerskih, filozofskih, etičkih vrijednosti. Pisac je sa njima saživljen i idejno i socijalno-ideološki, posebice kroz njegovo zauzimanje za povijesno-pozitivnu ulogu islama i Osmanlija u Bosanskom ejaletu - pašaluku. Utvoren je i saživljen sa ulogom sultanovih namjesnika u osvajanju i u upravljanju Balkanom, Bosnom. Ponosno i dostojanstveno, do gordosti, pronosi islama svjetonazor, njegove vrijednosti i bosansko-tursko povijesno zajedništvo. Idejno promišljanje turskoga kolonijalizma smješteno je između njegova samopodrazumijevanja i glorifikacije. Sa savremenoga aspekta, posebice poslije gorkih povijesnih iskustava Bosanaca sa Osmanlijama, ova idejnost po mojem subjektivnom znanju i osjećanju turskoga (i bilo kojega) kolonijalizma, danas djeluje anahrono. Dodvoravajuće. Ne priliči naime nijednom Bosancu da se ponosi ili zakiti nijednim kolonijalizmom. Unatoč zajedničkoj bosansko-kolonijalističkoj povijesti: turskoj, austro-ugarskoj, jugoslavenskoj – velikosrpskoj, kraljevskoj i komunističkoj. U svakoj od njih Bosanci nisu bili međusobno ravnopravni već je ekonomski i socijalno bio privilegirana prvo muslimanska, potom katolička, pa hrišćansko-srpski etnos.

4.

Idejnost trilogije bitno je prožeta dubokim i snažnim muslimanskim vjerskim ilumom i osjećanjem. Muslimansko vjersko znanje i osjećanje ostvaruje se u više slojeva pripovijedanja. Jedan od bitnih ishodišnih slojeva ove idejnosti, iluma i muslimanske osjećajnosti, jest u izjednačavanju Božije volje sa voljom sultana, odnosno sultanovih namjesnika Gazi Isa-bega i Gazi Husrev-bega. Karakterologiji vladara - sultana i njegovih namjesnika - gazi Isa-bega i gazi Husrev-bega - je naime muslimanstvo - alfa i omega njihova življenja. Ovo osjećanje i uvjerenje muslimanstvom, u kojem su spoznajno, vrijednosno i moralno spojeni Božija volja sa voljom vladara, moguće je razumjeti u njegovom povijesnom kontekstu. Danas ono djeluje anahrono, neprimjereno. Pisac nema vlastitu kritičku poziciju spram navedenoga spoja: ona se naime podrazumijeva usljed povijesne ka-

rakterizacije likova vladara. Ovo jednačenje međutim, po mojoj ocjeni, bitno umanjuje univerzalnost trilogije. Jednačenje navodne Božije volje i volje vladara (sultana i njegovih bosanskih begova) dubiozno je naime i upitno za oblikovanje objektivne slike čovjeka i njegova života književnom riječju. Kroz teološko-kršćanski i islamski aspekt čovjeka kao Božijeg namjesnika, halife na zemlji, ta j je spoj moguće razumjeti. Razumjeti međutim ne znači kao književni postupak opravdati. Posebice usljed ishodišne i trajne idejne i ideološke pozicije pisca (njegovih likova) u sva tri romana - da se vlast i vladanje, navodno, Božijim posredovanjem i voljom sultana i njegovih namjesnika, ostvaruje. Sa posljedicom oholog prisvajanja Božijih "prerogativa," radi osobnoga probitka. Ta pozicija vladanja čovjeka u ime Boga u trilogiji je spojena. Ovaj spoj, po mojoj ocjeni, umanjuje književnu objektivnu istinu o svijetu i čovjeku u sva tri romana. Dubiozna je naime istinitosti književnog teksta čije je ishodište u navedenom spoju. Posebice ako se taj spoj nekritički podrazumijeva: upravo onako kako taj spoj pisac nama predstavlja, opisuje, sugerira. Svaki naime književni tekst pretendira na objektivitet, univerzalnu ili svedremensku istinu. Samo rijetkima uspijeva ostvariti univerzalnost književne istinitosti. Takvu pretenziju ima i trilogija H. Akmadžića. Usljed navedenoga spoja takva je pretenzija međutim bitno okrnjena. Posebice u dva romana o *Gazi Isa-begu* i *Gazi Husrev-begu*. U *Mimar* u manjoj mjeri.

5.

Poistovjećivanje Božije sa ljudskom voljom je u nekim epizodama razdvojeno, razgraničeno. Posebice u razmišljanjima i preispitivanjima savjesti Gazi Isa-bega, Husrev-bega, sultana, moćnika uopće. Upravo što je poistovjećivanje Božijega i ljudskoga vladanja u psihologiji i u ponašanju vjernika i glavnih likova sva tri romana navodno, prema piscu, islamskoga izvora (po čemu se islam ne razlikuje od judaizma i kršćanstva, i po čemu su ovi monoteizmi relativno jedinstveni, i sa elementima politeizma u ljudskoj primjeni) neophodno je ovo jednačenje u trilogiji kritično razmotriti. Ovdje je naime riječ o kontradiktornoj poziciji Stvaratelja i stvorenog. I ove je kontradiktornosti duboko svjestan i Isa-beg i Husrev-beg, i brojni drugi moćnici. Unatoč tom osvještenju, oni se ostvaruju kroz samoodgovornost prema Bogu, navodno, Božijom voljom u njima. I na liniji bespogovorne odanosti, poslušnosti kroz hijerarhiju vlasti. Očito da vječna dilema Bog - čovjek pretpostavlja ne samo kompromise, već sadrži i kontrapunkte koje ljudsko biće nije u stanju racionalno domisliti, u praksi razdvojiti.

Stajalište, pozicija intelekta ili svjetonazor po kojem se Stvaratelj i stvoreno (kosmos i čovjek u njemu) jednače (u ime Allaha u svrhu vladanja) jest prema strogom islamskom monoteizmu (jedinstvu Jednog i Jedinog) na granici politeizma, širka. Njime naime pretendira stvoreni da sebe realizira kao Stvoritelja, Vladatelja. Sa neminovnom pozicijom vladanja čovjeka nad čovjekom. I sa religioznoga i sa etičkoga stajališta (posebice kroz ideju emancipacije, ljudske slobode kao temelja islamskog svjetonazora) to je ljudska izmišljotina i perfidija. Ovu pozici-

ciju u oblikovanja karaktera u Akmadžićevim romanima, unatoč njenu povijesnom razumijevanju, u njenom temelju cijenim anahronom, idealiziranom. Anahronom i arhaičnom usljed iskustva da je vladanje u ime Boga ljudski izum i praksa. Ovdje se radi o delikatnoj "Sirat-čupriji" između bogobožnosti i bogotvorenja u ljudskom biću. U osnovi, u trilogiji, o nepostojećoj liniji razgraničenja i djelanja Stvoritelja i stvorenog. U kojoj je mjeri ova idejna pozicija uvjetovana šerijatom (primjenjivanog u upravnoj praksi u osmanskoj Bosni) umjesno je pitanje koje zavređuje serozniju ekspertizu. Riječ je o jednom koliko povijesnom toliko i aktualnom, zapravo trajnom nastojanju insana da preuzme ulogu Stvoritelja, Vladatelja. Da svojim vladanjem bude obogotvoren. U kojoj je mjeri takvo nastojanje etički i religijski na granici bogohulnog, delikatno je i vjersko i ontološko pitanje. Ovo pitanje kroz samoispitivanje savjesti raspliću i Isa-beg i Husrev-beg, vlastodršci, njihovi saputnici. Mada su duboko svjesni da su kozmički prah, da su svojom prirodom ograničeni, oni opstojе na toj tanjušnoj medicini bogobožnosti i bogotvorenja svojim vladanjem u ime Allaha, navodnom voljom Svevišnjega. Zapadna su društva takvu dilemu takođe zadržala u teološkom svjetonazoru, ali su je u praksi ukinula uvođenjem građanskoga prava.

6.

Glavne ličnosti trilogije završavaju u spoznaji Božije savršenosti i svoje nesavršenosti, težnje za Savršenim. Riječ je o neprevladivoj ontologiji koja završava apsurdom. Unatoč činjenici da su sav svoj život uložili na ostvarenju općega dobra - zalogom njihova proživljenja. Ova ontologija duhovno je osjećanje i idejno čedo postmodernizmom - nerješive kvadrature kruga ljudske egzistencije. Za njenu argumentaciju izdvajam jednu karakterističnu misao Husrev-bega ... *da svaki novi dan treba početi jutarnjom molitvom i dobrom nakanom, a to može samo onaj koji je lišen zlobe, i mržnje, licemjerja i pohlepe, slavoljubivosti i oholosti; samo onaj ponizan pred beskrajem Onoga što je stvorio i na čiji sud svi odreda čekamo.* (Gazi Husrev-beg, 97) Za poziciju jednačenja Božanskog i ljudskog kao jedinog mogućega modela vladanja (karakterističnog za sva tri romana) citiram slijedeće uvjerenje gazi Isa-bega: *Mene je zapala čast: da zahvaljujući Allahovoj volji i carskoj milosti budem onaj koji će učiniti zadnji zamah sabljom prije nego neprijatelj bude poražen.* (Gazi Isa-beg, 158).

U osnovi je u trilogiji riječ o trajnoj preobrazbi ljudskog djelovanja - jedinoj sigurnoj supstanci življenja. Sa neminovnom posljedicom - trajnom sumnjom i kontrapunktom u kojima jednaku snagu logike imaju i tvrdnje i njihove opreke. Ovom pozicijom pripovijedanja trilogija zavređuje epistemologiju postmodernosti: "Doba sumnje - to je naše vreme." (Danilo Kiš). Relativnost neke istine jedina je izvjesnot usljed trajne transformacije života.

7.

Ono što čini draž navedene spoznaje o relativnosti bitka u Akmadžićevoj trilogiji nije međutim ni istinitost niti mudrost, već sugestivnost i spontanost, koju u nama

te transformacije ljudskoga mišljenja i osjećanja ostavljaju. Ovdje naime hoću da razradim i argumentiram tezu o sraslosti misli i osjećanja u (pod)svijesti Akmadžićevih likova. To je jedno klupko u kojem su gusto zbijeni intelekt, strast i emocija. I tu je vjerovatno Akmadžićev duhovno-duševni signum. Književni individualitet. Misao, osjećanje i strast naime jedno iz drugoga izviru, preteču i prepliću se, žive kao ćelija u organizmu. U njihovu nerazmršivu čvoru *damri* (više puta ponovljeni stilogem pisca za stanje podsvijesti) jedan dramatični život Akmadžićevih junaka, gorak i radostan, nama neposredan i blizak. Na formalnoj razini gradnje strukture rečenice je signifikantno da tu sraslost intelektualno-osjećajnu Akmadžić ostvaruje kompleksnom, maraton rečenicom. Upravo u takvoj rečenici *damri* ta dramatična podsvijest njegovih likova, koju nije moguće izraziti kraćom rečenicom. Zaustavimo li se nad tim maraton rečenicama, raspoznat ćemo da su one - stilogemi! Slijedimo li strukturu rečenica, raspoznat ćemo njihovu stabilnost: gotovo u pravilu na svakoj stranici su po četiri rečenice! Tezu dokazujem na romanu *Gazi Husrev-beg* pogledati napr. 98-99, od 102. do 109. Riječ je o stilskoj ravnornosti, o rečenici - stilogemu. Nije li već ovo, naizgled vanjsko obilježje, argument izgrađenog, individualnoga stila? U rečenici vlastitoga ritma. Za argumentaciju navedenih teza - rečenice koja je eo ipso (!) stilogem, intelektualno-emocionalni sklop i nerazmršiv čvor, izdvajam dio, zapravo jednu trećinu (!) jedne karakteristične Akmadžićeve, krležijanske džin-rečenice: *Murad-beg, čini mi se, prije nego li je zakoračio u divanhanu shvatio je oluju koja je u meni sve uzburkala i uputi mi jedan, samo nama razumljiv pogled u kojemu, istovremeno, bijahu i opomena i odanost, ali i poziv da sputam navalu bijesa, koju je on namah osjetio, pa bojeći se da mi jezik brži od pameti ne bude samo što mi izreče dužne riječi poštovanja, odmjerene i kitnjaste ...* (Gazi Husrev-beg, 102)

Zaustavimo li se, pa promislimo i proosjećamo citirane rečenice, u nama će se neminovno sudariti dva logično suprotna misaona stanja i osjećanja: pored njihove zahuktalosti i uzavrelosti ne možete se oti utisku i dojmu smirenosti, uravnoteženosti. I povjerenju u misli i osjećanja. Misli i emocije su žive, dinamične i istovremeno smirene. Odmjerene! Kao da im je odvagana specifična težina, pa su, nakon promišljanja, na papir ucrtni! Kao da je smisaona i osjećajna težina svake riječi, cijelog rečeničnoga (glomaznoga!) sklopa prethodno dobro promišljena i proosjećana, odvagana. U njima je očito da jezik nije od pameti bio brži. Akmadžić je upravo majstor da agramatičkim redosljedom riječi ostvari dinamiku teksta i poentirajuću misao i emociju. Ta unutarnja dinamika osjećanja i istovremena misaona staloženost maraton rečenice je vjerojatno gravitacijska ili nosiva snaga Akmadžićeva stila. Ona nas drži napetim, za priču «prikovanim» sve do njenoga završetka. Ta nađena mjera ili balans između dinamike i staloženosti u pripovijedanju jest to «Fukoovo klatno» u kojem se začinja i traje književna fascinacija Hazima Akmadžića.

8.

Bitno je idejno, estetsko, etičko i psihološko obilježje trilogije u njegovanju bosanskoga domoljublja kroz ponos pripadnosti islamskoj civilizaciji i kulturi. Budući da roman opisuje Bosnu osmanskoga doba i upravljanja, ovo je bosansko domoljublje idejno i ideološki sraslo sa bosansko-osmanskim državno-političkim jedinstvom. Ova je jedinstvo najsnažnije ostvareno kroz zajednički bosansko-osmanski i islamski državni identitet. Sa povijesnoga aspekta ta je sraslost razumljiva, za Bošnjake - muslimane neupitna: riječ je o bratstvu u imanu i osmanskoj političko-državnoj ideji koje su stoljećima pronosirale i za njih svoje živote zalagale brojne generacije islamiziranih Bosanaca. Sa savremenoga aspekta je umjesno postaviti pitanje: zašto pisati apoteozu osmanlijskim državicima, ratnicima? Odgovor je dakako u povijesnoj činjenici da su oni bili utemeljiteljima urbane Bosne. Da je bošnjačka vladajuća elita sa Osmanlijama dijelila vlast. Ali je, opet, umjesna hipoteza da su povijesni (!) gazi Isa-beg i gazi Husrev-beg bliži turskom nego bošnjačkom duhovnom habitusu. Hoću postaviti hipotezu da bi ovi romani vjerojatno imali recepciju snažniju na turskom nego na bosanskom jeziku. Kroz stvaralačku imaginaciju Akmadžić je povijesnoga gazi Isa-bega, gazi Husrev-bega, mimar Hajredina, i brojne druge likove snažno "pretalio" – bosnizirao. U onoj mjeri da imamo osjećanje i pouzdanje da su oni naša duhovna svojta. I da su istodobno svijest i savjest, produžena ruka turskoga upravljanja Bosnom. U trilogiji je riječ o jednom zajedničkom, prvenstveno emocionalno-psihološkom bosansko-turskom doživljaju. Sastavnim je dijelom tog doživljaja: idejno-ideološki spoj osmansko-bosanske povijesti. Utemeljenoj islamom, ratovima, podizanjem gradova, politikom. Njih pisac hrabro i otvorenih očiju vivisekira. Sa gorčinom o poroku vlasti - neprevladivoj strasti, iskušenju koje (neminovno!) vodi sagrješenu. I pored ovoga gorkoga iskustva, ne mogu se oteti generalnom dojmu karizmatične karakterologije osmanlijskih moćnika, među njima takođe i Isa-bega i Husrev-bega. Sve do nivoa apoteoznosti. Sa posljedicom da prelazi u idealizaciju. Nije li bosanskom čitatelju danas patetična apoteoznost sultana, njegovih namjesnika? Posebice ako ju promišljamo u njenom kolonijalno-materijalnim interesu, ako ovaj interes argumentiramo činjenicom da su dva i po miliona funti dobili Osmanlije od Austro-Ugarske kao protuvrijednost za prihvatanje Aneksije Novopazarskoga Sandžaka. (Opširnije u *Historiji Bošnjaka* M. Imamovića, Sarajevo 1997, 422, 423).

9.

Pored patetičnosti, apoteoznosti i idealizacije sultana i sultanovih namjesnika, povlađivanja turskom kolonijalizmu, neophodno je komentirati činjenicu da sva tri romana isijavaju bosanski patriotizam. Prvenstveno vjernički, muslimanski. Taj svijetli patriotizam ima spektar svojih specificiteta, duhovnih i duševnih valera, ali ga je možda moguće sažeti u dubokoj bosansko-muslimanskoj samoosviještenosti brojnih likova trilogije imanom. I njihovom sviješću o relativno autonomnom političkom položaju Bosanskoga ejaleta u sklopu Osmanskog Carstva. Ova oba nivoa osviještenja dokazuju se koliko ra-

tovanjem, toliko podizanjem haira za opću dobrobit. Bosanski patriotizam ispoljava se i kroz karakteristične crte bošnjačke duhovnosti. Njih raspoznajemo u smirenosti djelovanja, u staloženosti, u samopouzdanju. Likovi ovih romana isijavaju bosansku ukorijenjenost, koja se u njima tako prirodno iskazuje, da imate dojam da je ta ukorijenjenost sa njima srasla. Da se podrazumijeva. Svi oni odreda vole i merače svoj život, predavajući se svakom narednom danu sa radošću i nadom u nafaku. Možda je upravo u proosjećavanju svega, u osjećajnom življenju, u spontanom reagiranju, taj «bacillus bosniensis» ili "spirit of Bosnia" koji ovaj svijet čini prisnim, dragim. U njemu je intelekt sa osjećanjem srastao: neodvojivo jedan iz drugog izviru i uviru, međuproduciraju se. Akmadžićevi Bosanci naime umiju da umuju, da spoznaju i raspoznaju, ali je njihov intelekt u pravilu prožet zanosima, radostima, ganućima i gorčinama. Možda je u tom nerazmrsivu čvoru bitna crta mentaliteta Bosanca odnosno Akmadžićeva duhovno-duševnoga damara. Ili vrelo fascinacije njegove pisane riječi. Treba se zaustaviti i zamisliti, pa proosjećati unutarnji damar pojedinih rečenica sa njihovim stilom bosanskim - u kojem su srasli i nerazdvojni osjećajnost i misaonost. Radi argumentiranja prednjih teza, izdvajam jedan kraći citat:

Izbiše Mevlana Mehmed i Hasan nekako u vrijeme kad zajutrak bi zgotovljen i oni, nečkajući se i bez volje, prihvatit će se topla somuna i varenike, ovčijeg i kozjeg sira, Hasan i nekako, a Mevlana je prstima hranu prinosiso tek reda radi, a ja nutkati volio nisam, jer smatrah da je ono na sofri što se zatekne nafaka, i oni obojica znahu moj običaj. (...) Dirnuše me Hasanove riječi. Rekoh da ne kanim ga niti zatvarati, niti progoniti, nego da sam ih obojicu kao svoje najrođenije i uglednike šehera Bosne, kojom namjesnikom bijah Božijom i sultanovom voljom, u konake moje ljetne pozvati dao, kako to njima i dolikuje; da nešto od učevnosti njihove, kao milost među zidovima ovih konaka ostane u kojima je Bogobojaznost prva odlika onih što ih nastanjuju, i da kao domaćin, dobro znadem kad ću i zarad čega nekoga u njih dati pozvati. (Gazi Husrev-beg, 94)

10.

Mumini tankoga i jakoga imana zasigurno će u imanu ojačati doživljavajući Isa-bega, Husrev-bega, Mimara. Jer njihov din i iman su u trilogiji primarne vrijednosti. Iman srca isijava njihovu blagotvornu ljubav spram Stvoritelja. Sa uzvraćenim spokojstvom, zadovoljstvom i duhovno-duševnom ravnotežom. To iskreno, ničim pomučeno isijavanje Božanske i ljudske Ljubavi jest zasigurno imanentna vrijednost trilogije. Ovih radosti i ganuća muminskih nalazimo u sva tri romana u nizu stranica. Riječ je o intenzivnim ili najdragocjenijim trenucima samoosmišljenja i samoostvarenja. Onim samoostvarenjima koji nastaju iskrenim i dubokim predavanjem Stvoritelju u molitvi. Uronućima u Božiju riječ koja muminu posreduje međusobnu Ljubav. Riječ je o duhovnom zblizavanju čovjeka sa Svevišnjim u kojem se vjernik najintenzivnije oljuđuje. Živi svoje najuzvišene stanje. Riječ je o *plamu vjerske radosti*, o zanosu vjernika duhovnim užitkom takvog intenziteta, da po svojemu ušitu

i vjerskom saznanju, nije ni sa čim uporediv. Rijetki su u bošnjačkoj književnosti pisci koji su poput Akmadžića tako duboko i zanosno izrazili nadahnuće Stvarateljem. Navest ću ovdje samo dva argumenta prednjim tezama. Jednu rečenicu u 31. poglavlju u kojoj se na Bajram-namaz *sva Bosna sjatila ovoga jutra i svi bijasmo jedna duša i jedno tijelo, sjedinjeni u radosti milošću Božijom obdareni.* (*Gazi Husrev-beg*, 135) Slijedi scena prvog (!) Bajram namaza u tek sagrađenoj Husrev-begovoj džamiji. Sa dubokim utvaranjem pisca u Husrev-begu. Sa opisom njegove beskrajne radosti i sreće. Takvu scenu mogao je sastaviti samo iskreni mumin. Citiram samo isječak iz možda estetski najuzvišenijeg 29. i 30. poglavlja romana:

Sa munare carske džamije zaokujisa mujezin i, po prvi put, s nje se razli milozvučni i bogougodni ezan najavljujući da je vakat sabah-namazu, i dok sam se za Mevlana Mehmedom kretao ka haremu, osjećao sam u grudima udare srce kakve nigda do tada nisam. (...) Ko ulazi u džamiju, ništa, izuzev abdesta, na sebi i beskrajne odanosti Stvoritelju svega na zemlji i nebesima ne treba unositi, uzdajući se u Njegovu milost i nadajući nagradi kakve niko osim Njega ne može dati. Od Njega se ni ružna misao, pa bila to i ona najtajnovitija, skruti ne može, a ni kazna za zlo izbjeći. Stajao sam skrušeno, pokušavajući od sebe odagnati divljenje spram raskoši džamijskoj, usredsređujući svoju misao jedino Bogu, jer od Njega niti ima, niti može biti veće raskoši i sjaja. (*Gazi Husrev-beg*, 129, 130)

II Odnos književnog i povijesnog

1.

Budući da sva tri romana pretendiraju na spoj književno i povijesne istine, sa posljedicom objektivnoga opisa života u Bosanskom kraljevstvu i Bosanskom pašaluku od sredine 15. do sredine 16. stoljeća (!), nužno je ovdje razdvojiti povijesnu zbilju od njene književne transformacije. Književna transformacija međutim uključuje i povijesne izvore: knjige, dokumenta, ličnosti, mjesta i gradove, njihovu urbanizaciju, tijek podizanja ćuprije u Mostaru ... Usljed ove činjenice potrebno je analizirati i povijesne dimenzije svakoga romana ponaosob ili zajedno. U tu svrhu ću izdvojiti i komentirati nekolicinu epizoda kojima su podloga povijesni izvori. Prema istoj tematici i sličnom sižeju, odnosno po sličnom klasično realističkom postupku, umjesno je usporediti Akmadžićevu trilogiju sa historijskim romanima Ive Andrića – *Na Drini ćuprija* i *Travnička hronika*. Sa njihovom bitnom razlikom - proturskom (Akmadžićevom) odnosno antiturskom (Andrićevom) idejno-ideološkom pozicijom. Sa Andrićevom misaonom kompleksnošću, stilskom suptilnošću i univerzalnosti književne istinitosti kojima nadvisuje stvaralaštvo H. Akmadžića. U mom kratkom komentaru izabranih epizoda bit će prvo riječ o izdvojenjima nekolicini primjera podudaranja povijesnih izvora sa Akmadžićevim književnim oblikovanjem. U nastavku argumentiram primjere povijesnoga i književnoga razmišljanja.

Prema mojem povijesnom znanju Bosne srednje-

vjekovnoga i osmanskoga doba, siguran sam da je Akmadžić prostudirao i proživio brojne povijesne izvore iz oba navedena perioda. Povijesni izvori su mu posredovali uživljavanje i saživljenje sa bosanskom srednjovjekovljem i osmanskim vaktom i zemanom. Bez temeljnog znanja povijesnih fakata, Akmadžić ne bi mogao ostvariti stvaralački čin. Povijesno i književno podudaranje nalazimo napr. u *Gazi Husrev begu* u 10. om poglavlju El-Džabar – sa ceremonijom kraljevih poklisara (povijesnih ličnosti Josipa Lamberga, Nikole Jurišića i Benedikta (povijesnoga Kuripešića) iz Emone u audijenciji Husrev-bega u Saraju. Uz nazočnost Murat-bega Šibenčanina *prvoga mutevelije gazi Husrev bega* (46) odnosno Murat-bega Tardića, povijesno poznatog ćehaje gazi Husrev-bega. (Usp. *Historija Bošnjaka*, M. Imamović, Sarajevo 1997, 241, 243, 244). Književna je obrada utemeljena na povijesno poznatim izvorima, posebice *Itinerariumu* B. Kuripešića iz 1530. Povijesno i književno podudaranje nalazimo u opisu osmanskog osvajanja Bobovca, Ključa, Blagaja, Jajca. Sa objektivno obrađenim centralnim motivom osvajanja Bosanskoga kraljevstva u otkazivanju džizje – tzv. glavarine Osmanlijama od sinovca bosanskog (umorenog) kralja Stjepana Tomaša. Za podudaranje povijesnih činjenica sa književnim oblikovanjem su karakteristična poglavlja *Dan 12, 13, 14, i 15.* u *Gazi Isa-begu*. U tom smislu komentiram epizodu u poglavlju *Dan 15* u kojoj Mehmed Ebul Feth sa 150.000 askera cijelu noć na splavovima Drinu prelazi, jer je nakon pada Smedereva i Srbije *na red došla i Bosna.* (*Gazi Isa-beg*, 80). Citirano uvjerenje pisca podudara se sa saznanjem povjesničara M. Imamovića u monografiji *Historija Bošnjaka: Pri opsadi Carigrada u maju 1453. Osmanlije su koristile topove koji su izbacivali đulad težine 360 kg. Kada je Bosna došla na red, bez obzira na otpor, nije mogla izbjeći svoju sudbinu.* (U: *Historija Bošnjaka*, Sarajevo, 1997, 82). Sa konačnim utiskom: tako je moralo biti! I povjesničar i književnik se podudaraju i na idejnoj razini osvajanja Bosne i Balkana ne samo sabljom već i žarom vjere islama. I povjesničar Imamović i književnik Akmadžić dostojanstveno, s ponosom participiraju islamsku civilizaciju i kulturu u Bosni. U tom je smislu takođe indikativno povijesno-književno podudaranje o lahkome osvajanju Blagaja usljed nesloge humske vlastele, sa posljedicom vazalstva i islamizacije trećeg brata Stjepana koji će *svim srcem prihvatiti časnu Muhammedovu vjeru, ponijeti uznosito ime Ahmed, i zaslužiti čast velikog vezira.* (*Gazi Isa-beg*, 143). Književna transformacija, prema kojoj bosanska princeza Katarina i njen brat Sigmund *postadoše uzoritim muslimanima* prema mojim saznanjima nema uporišta u povijesti. (Up. *Gazi Isa-beg*, 76) Ovim se sugerira stav (u povijest neutemeljen) da su osvajanje i islamizacija u Bosni i Humu bili sudbonosni, neizbježni, sa djelovanjem Božijega providjenja.

2.

Trilogiji sa sižeom od impozantnih 1175 stranica je imanentan povijesna recepcija. Usljed ove činjenice je, pored naprijed izdvojenih primjera podudaranja, neophodno dokazati takođe oprimjerenu diskrepancu između povijesnih činjenica i njihove književne transformacije.

Uz bitnu konstantaciju da je književna istina autonomna. Da je nesporivo pravo autora na vlastitu istinu. Na stvaralačku svijest i savjest. Diskrepanca povijesne i književne istine međutim može postati problematičnom, posebice kroz potencijalnu i stvarnu mitomansku recepciju književne fikcije. I kroz potencijalno jednačenje dviju istina, koje je u lektiri za omladinu trajno prisutno. Pritom je važno markirati da književna riječ ima sugestivniju moć djelovanja od povijesnih izvora. Stoga ovdje moram markirati potencijalnu ili stvarnu mitomansku recepciju koju produciraju brojne stranice romana o gazi Husrev-begu i o Isa-begu. Umjesno je upravo na ovom mjestu apostrofirati Njegošev *Gorski vijenac* i Mažuranićevu epopeju *Smrt Smail-age Čengijića* kao višestoljetne i trajno aktualne generatore hrišćansko-kršćanskoga antimuslimanskoga mitomanstva. Sa posljedicom odiozuma kršćana i hrišćana na Bošnjake. U ovom je kontekstu takođe umjesna paralela Andrića i Akmadžića. Prvog sa vizijom Bosne turskoga vaktā kao *tamnoga vilajeta*, odnosno idejne idealizacije turskoga zemana u Akmadžićevoj trilogiji. U komparaciji sa romanima *Na Drini ćuprija* i *Travnička hronika*, romani *Gazi-Husrev-beg* i *Isa-beg* H. Akmadžića imaju još više književnih motiva i idejnih povoda za njihovu bosnjačko-tursku recepcijsku mitomaniju. I za ideološko-političku manipulaciju. Ideologizaciju do nivoa mitomanije sugeriraju naime naprijed komentirane proturska idejnost sa spojem Stvoritelja i čovjeka: njima su siže i karakteri likova obilježeni, prožeti. Ako se Andrić (prema M. Rizviću u monografiji *Bosanski muslimani u Andrićevu svijetu*, Sarajevo 1997) nije mogao osloboditi vlastitih trauma, pa ublažiti jezivu scenu nabijanja Radišava na kolac (estetika užasa u romanu *Na Drini ćuprija*), sa mitomanskom recepcijom scene u produkciji hrišćanske antimuslimansko-bošnjačke mržnje), za Akmadžića je takođe umjesno postaviti tezu o idealizaciji turskoga vaktā. Idealizaciji koja u trilogiji nema uporišta u zbilji, u povijesnom realitetu.

3.

Izdvajam jedan primjer i komentiram jednu epizodu usljed njene idealizacije. Ili potencijalne ili stvarne bošnjačko-muslimanske mitomanske recepcije. Riječ je o 8. poglavlju *Gazi Husrev-bega* u kojem je opisano jedno ustreptalo ganuće i uzbuđenje bosanskoga namjesnika prigodom njegova posjeta Trebinju, kući među čijim se zidinama rađahu pređi moji. (37) Toplina i intima doma, kućnoga praga prerasta u vruće domoljublje, bosansko-humsko. Pritom se gazi Husrev-beg poziva na pričanje djeda mu po ocu Abdulgafura o njegovim precima u Trebinju. U Trebinju je Husrev-bega ugostio «*Abdulah, unuk djedova brata, patarenskog imena Radivoje.*» (37) Abdulah će Husrev-bega odvesti na greblje predaka kojih čije humke bijahu pod golemim isklesanim kamenovima» (38) Ispod zapisa i stihova Husrev-bega prožima čudan osjećaj i drhtaj koji je dolazio od uzbuđenja. (38) Katarza Husrev-bega prerasta u ponos, potom u dostojanstveno uvjerenje da se ima znati da je odavde krenuo djed moj Abdulgafur, a sin njegov, i otac moj Ferhad-beg, carsku milost zadobiti i ruku sultanove šćeri Seldžuke primiti, koja će roditi mene,

Husrev-bega, a sve to bit će u Knjigu zapisano za istinu pred Bogom i ljudima na oba svijeta. (38)

Navedeni citati sa mojim kratkim dopunama bili su neophodni usljed produciranja snažne (!) povijesne (!) sugestije kroz književnu riječ. Scena je živa i uvjerljiva, estetski dakle neupitna. Pozivanje Husrev-bega na navodno patarensko porijeklo je međutim kao književna istina jedna ideološka detonacija (!) sa tendencioznom tezom patarensko-bosansko-turskoga i povijesno-kulturnoga i etičkoga jedinstva. To je književna teza sa višestrukim ideološko-političkim konotacijama. Središnja je konotacija u bosanskom domoljublju sugeriranom u patarensko-bosansko-osmanlijskom povijesno-političkom jedinstvu. Riječ je o ideologizaciji i idealizaciji književnoga teksta koji generira bošnjački mit bogumilsko-bosanskog-turskog idejnoga, povijesnoga i kulturnoga jedinstva. Ovaj je mitos moguće razumjeti kao ideal u bošnjačkoj recepciji. Razumjeti dakako ne znači da ga je moguće i prihvatiti kao povijesni fakt. Riječ je o književnoj idealizaciji! U bosanskoj hrišćanskoj i kršćanskoj recepciji ova je idealizacija ravna provokaciji. Unatoč povijesnoj činjenici bogumilsko-kršćansko-hrišćanske etno-geneze Bošnjaka. Unatoč povijesnom etnički bosanskom porijeklu gazi Husrev-bega: *Bošnjak po očevem porijeklu i vlastitom duhovnom opredjeljenju, gazi Husrev-beg simbolizira povijest Bosne i Bošnjaka cijelog XVI-og stoljeća.* (U: M. Imamović, *Historija Bošnjaka*, 1997, 235.)

4.

Generalno uzevši, u naprijed navedenoj, dijelom citiranoj epizodi o posjetu Husrev-bega domu očeva rođenja u Trebinju je riječ o (ne)promišljenoj (?) tezi ili sugestiji o Husrev-begu - inkarnaciji, književnom "utjelovljenju" Bošnjaka! - kao povijesnoj supstanci ("soli") zemlje Bosne. Takva književna tendenca ima svoje povijesne uporište u navedenoj monografiji M. Imamovića. Takođe u knjizi Ahmeda S. Aličića: *Bošnjački etnos je kao povijesna supstanca ove zemlje apsorbirao sve te druge grupe i grupice, koje su svraćale u Bosnu ko zna pod kakvim uslovima i sa kakvim ciljevima, i to kroz dugotrajan proces (...)* Srpski i hrvatski etnički element nije postojao u Bosni u značajnom broju i on nikako nije konstituant bošnjačkoga etnosa. (U: Ahmed S. Aličić: *Pokret za autonomiju Bosne od 1831. do 1832.* Sarajevo, 1996, 356.) Ideološko-politička nepoželjna konotacija Imamovićeve i Aličićeve prednje povijesne interpretacije, i Akmadžićeve književne transformacije, jest u mogućoj mitomanizaciji i političko-vjerskoj manipulaciji. Sa socijalno-političkom marginalizacijom pravoslavnih i katolika u Bosni. Argument otpora toj marginalizaciji:

Povijesna je činjenica da su bosansko-hercegovački pravoslavci uvijek bili pripadnici Srpsko-pravoslavne crkve, pa prema tome i svjesni Srbi, jer je Srpsko-pravoslavna crkva daleko više vodila brigu o političkim tradicijama srpskog naroda negoli o religioznom odgoju svojih vjernika u kršćanskom duhu. Isto tako je povijesna činjenica da su bosanski katolici s Dalmacijom i Slavonijom održavali ne samo poslovne kontakte, kao napr. bosanski muslimani, nego su povrh toga dijelili zajedničke kulturne i političke

tradicije (napr. posredstvom dubrovačke i bosansko-franjevačke hrvatske književnosti) i željno očekivali oslobođenje od osmanske vlasti. Za njih je ta vlast bila tuđinska i diskriminatorna, jer je nemuslimane, istina, tolerirala, ali je istodobno ideološki diskriminirala, ograničavala njihov kulturni i politički razvitak, slično kao što je to u nedavnoj prošlosti komunistički režim ograničavao kulturnu i vjersku djelatnost svih vjerskih zajednica. Zbog toga u kolektivnom pamćenju bh. Hrvata i Srba osmansko razdoblje ima niži i drugačiji vrijednosni status negoli u kolektivnom pamćenju Bošnjaka – muslimana. (...) Upravo u toj psihološko-povijesnoj činjenici leži glavna prepreka za normalan politički suživot. (...) Dosadašnja pristupanja ovome povijesnom kompleksu dala su porazne rezultate; dobili smo na jednoj strani velikohrvatska viđenja bosanske prošlosti, na drugoj velikosrpsko, a na trećoj bošnjačku ideologiju, koja zadnjih godina dobiva sve određenije konture.» (U: Srećko Džaja, *Eseji, razgovori, polemike, prijevodi*. München 2005, strana 83, potom strana 82).

Navedeni duži citat bio je neophodan da se pojmi bosanski povijesni kompleks, njegova književna transformacija u Akmadžićevoj trilogiji. I eventualno prevlada dosadašnji autizam – bavljenje vlastitom etničkom prošlošću. *Jer budućnost može biti vrijedna i stabilna samo na temeljima provjerenog kolektivnog pamćenja, ispravno protumačene prošlosti i jasno definiranih odnosa.* (Džaja, isti izvor, 85). U tom smislu ovdje navodim bitan povijesni otklon naprijed citiranoj Akmadžićevoj poziciji ideološkoga, povijesno-političkoga i religijskoga patarenско-bosansko-turskoga zajedništva:

Bosanski ejalet ili pašaluk niti po svom političkom karakteru niti po svojim granicama nije bio nastavak srednjovjekovne bosanske države; bošnjačko-muslimanska aristokracija samo se manjim dijelom regrutirala iz srednjovjekovnog bosanskog plemstva, a što se tiče tzv. bosanskog bogomilstva, odnosno Crkve bosanske, bez obzira na stupanj njezina otklona od ortodoksnog kršćanstva (koliki je taj otklon bio, u znanosti je još uvijek otvoren problem!), ipak ne smije iz vida izgubiti da je ta Crkva pripadala kršćanskoj civilizaciji, kao što npr. sufizam pripada islamu i islamskoj civilizaciji usprkos stanovitih simpatija toga smjera islama prema nekim kršćanskim elementima. (Džaja, isti izvor, 84. Up. također časopis *Erasmus*, 9, Zagreb 1994, 33-41))

Radi objektivnoga poimanja, i od sva tri naroda u BiH objektivnog prihvatanja bosanske srednjovjekovne i kolonijalne prošlosti (turske, austro-ugarske, jugoslavenske), i radi njene objektivne književne transformacije, neophodno je sva četiri navedena razdoblja povijesno-idejno utemeljiti na suprotstavljenim vrijednostima i iskustvima generacija bosanskih katolika, hrišćana, muslimana. Usljed dokazane činjenice da su se sva tri naroda u BiH bitno oblikovali i kroz međusuprotstavljene konfesionalne, političke i kulturne vrijednosti. Sa bitnim spoznanjem ovoga povijesnoga iskustva u irelevantnosti elemenata konfesionalne geneze Bosanaca i Bošnjaka. Ako su bosanski srednjovjekovni kraljevi između 12. i 15. stoljeća u borbi za krunu iz katoličanstva prelazili

u patarenstvo i obrnuto, zajedno sa svojim crkvama, velmožama i pukom, nije li danas jednom Bosancu (integralisti), Bošnjaku, vjerniku pogotovu, irelevantna konfesija predaka.

III Markantna zasebna obilježja svakoga romana

1.

Roman *Mimar* (Sarajevo, 2002) je također sastavljen u prvom licu, piščevim utvaranjem u neimara Hajredina. U usporedbi sa druga dva romana, *Mimar* je stilski prefinjeniji, dramatičniji, sažetiji, zbijeniji. Ovoj višoj estetikaciji doprinosi i zbijenija fabula romana sa ukupno 25 poglavlja. koje je smisaono moguće razumjeti i obrnutim iščitavanjem, s kraja ka početku. Posebice kroz prvu knjigu od 187. do 5. stranice. Kvalitet *Mimara* je i u njegovoj pretežito klasičnoj realističkoj tehnici pripovijedanja, sa opisima i dijalozima koji su ravnomjerno zastupljeni. Sve su to bitni razlozi da je ovaj roman od Poslovne zajednice izdavača Bosne i Hercegovine proglašen najboljim romanom u 2002. godini. Viši stupanj književne vrijednosti ovoga u odnosu na dva hronološki kasnije napisana romana, posljedica je estetizacije centralnoga motiva – ćuprije u Mostaru. Podizanje ćuprije neprekidno je u fokusu sižea romana, odnosno sevdaha neimara Hajredina prema ljepotici Lejli. Sa rezultantom – ćuprijom - obrvom ljepotice Lejle - od čije ljepote dah zastaje:

... Znao sam, baš od ovoga trena, neće ta ćuprija sličiti razapetom luku iz kojeg je odapeta strijela, neće sličiti ni sedlu na razigranoj kobili, ni polumjesecu što noću obasjava šeher i rijeku koja se provlači kroza nj. Ćuprija će sličiti luku Lejline obrve, i od sada, pa nadalje imao sam viziju izgleda ćuprije i bilo mi je jasno njezino ukazanje. Milostivi je tako odredio i nisam mogao a da se ne sjetim mimar Kodža Sinanovih riječi dok mi je davao skice, da će ćuprija najprije sličiti djevojačkoj obrvi i da je voda ispod nje djevojačko oko zeleno i duboko, kako samo može biti ljudska duša koja se ogleda u njemu, u njegovu sjaju i blještavilu. Baš tu zelenu boju rijeke i njezinu dubinu prepoznao sam u Lejlinu oku podno njezine obrve što joj je krasila čelo bez ijedne bore osvijetljeno bjelinom od koje je zastajao dah i koja nije dala gledati u sebe, nego je čovjek morao skretati pogled i obarati ga poput kakve stidljive djevojke. To čelo trebalo je biti nebo nad ćuprijom, blještavo i sjajno u kojem su se ogledale sure stijene i golema brda ponad Mostara. (*Mimar*, 2002: 111).

U *Mimaru* je ugrađeno više ljubavi i žudnje za ljepotom koji su trajna ljudska potreba. Možda je u tom smislu osobeno VI poglavlje prve knjige sa opisom sevdaha i sevdalinke. (Up. str. 156-158). O romanu *Mimar* objavio sam zasebnu studiju u književnom časopisu *Život*, Sarajevo 2004. Usljed toga u ovoj studiji riječ je prvenstveno o romanu *Gazi Husrev-beg* i romanu *Gazi Isa-beg*.

2.

Forma *Gazi Isa-bega* (Sarajevo 2007) raritet je u savremenoj pisanoj riječi: roman je sastavljen bez ijedne riječi dijaloga. Klasičnoga je realističkoga stila, sa pos-

tmodernim osjećanjem svijeta i života. *Gazi Isabeg* je stavljen u tri cjeline – knjige koje su međusobno sižejno cjelovite. Istovremeno motivacijski, idejno i sadržajno tvore jedinstven tekst. U sve tri knjige sažete u 52 poglavlja fokusiran je karakter Isa-bega u posljednjih 52 dana života. U tih 52 dana retrospekcijom su vraćeni u njegovu životu najvažniji događaji. Sve od prvih ratničkih iskustava i teškog ranjavanja pri osvajanju Konstantinopola (koje je takođe trajalo 52 dana), upravljanja Bosanskim krajištem, podizanjem haira po Saraju, ratovanjem na Balkanu, borbom protiv izdajnika i urote. Roman je uokviren jedinstvenim početnim i završnim motivom: islamskim doživljajem smrti, kroz scenu umiranja Isa-bega.

Kao i roman *Gazi Husrev-beg* i roman *Gazi Isa-beg* je ostvaren fluidnim spojem realnosti i fikcije. Sa utiskom da sve što se događa, da je moglo biti. Udio irealno-fantastičnoga najintenzivnije je ostvaren u scenama nenadane, ničim najavljene pojave šejha i meleka Ishaka, alter-ega realnoga Isa-bega.

U ovom su romanu najbolje stranice dubokoga pro-niknuća u konfliktna stanja svijesti i savjesti gazi Isa-bega. Centralni motiv podizanja haira u Saraju je osovina u strukturi romana: u njima Isa-beg nastoji osmisлити život i ahiretsko proživljenje dostići u Dzennetu. Ovaj je motiv prepleten njegovom borbom u očuvanju Bosne, u širenju njenih granica, borbom protiv urote, ljubavlju prema urotnici Teodori. U Teodoru je Isa-beg bespomoćno zatravljen, zaljubljen. Upravo je razumu nepodrediva ljubavna strast snažan kontrapunkt u kojem se ispoljava karakter Isa-bega. U takvim stanjima ispisane su najbolje stranice romana. Isa-beg ne može odoljeti strasti vladanja. Niti svojem sevdahu. Isa-beg međutim nema iluzija ni o sebi niti o ljudima. U tom je smislu markantna dramatična scena njegova sukoba sa sinom Mehmed-begom: obojica su koliko očajni toliko i međusobno nemilosrdni. (Up. *Dan 23*). Osjećanje ljubavi obojicu razdire, a oni nisu u stanju drugačije djelovati: otac voli Teodoru, a sin brani čast svoje mrtve majke. Svaki od njih je u svoja uvjerenja i u osjećanje ljubavi do očajanja ukopan. Unatoč spoznaji da je *Svemogućii darivao razum i naša je obaveza odoljeti kušnjama zavade*. (153)

Ljudi se slave svojom pobjedom. A ta pobjeda drugima neminovno nanosi boli i poraz. Isa-beg često nije u stanju suzbiti strasti srdžbe, bijesa, osvete. Sva ta kontrapunktna stanja ostvaruju se na tanjušnoj liniji između dobra i zla. I u nevoljnom saznanju Isa-bega *nije li naša vjera preslaba kada nismo u stanju suzbijati oholost, vlastoljublje i mržnju*. (157) Isa-beg nije u stanju svojim emocijama obvladati, a vlada životima drugih: *Odista kako sam mogao pomisliti da ću nakanu sultana o čvrstim i neprobojnim zapadnim bedemima Carstva ostvariti, kada ne mogu odbraniti sebe od tamne sjene koja razara mene i granice ...* (185) Isa-beg je takođe svjestan relativizacije ljudske etike, posebice u funkcioniranju vlasti *u kojoj ni najprivrženiji ne vole nemoćne, a moćnima podilaze*. (186) *Ako je ljudskom stvoru određeno vladati, kako tumačiti riječi iz Knjige na Knjigama da smo svi Božiji robovi?* (210, 211) *Teško je ugoditi Bogu i ljudima. Neki se na odazo-*

vu na Božiji poziv, neki ljudske vapaje, a svi čine grijeh i zaboravljaju da su vlast, moć i bogatstvo prolazni. (235) Upravo naprijed citirane i komentirane spoznaje - kontrapunkti, nerješivi konflikti, i spoznaja nepopravljivosti ljudske prirode - jesu istinska vrijednost romana. U njima se fokusiraju i kušaju odgonetnuti osobne i univerzalne dileme o prirodi čovjeka, smisla njegova postojanja. Sav taj kompleks pitanja lomi se u karakteru Isa-bega u kojem odčitavamo razinu Božanskoga providenja i ljudskoga pouzdanja u Knjigu nad Knjigama.

3.

Siže i kompozicija romana *Gazi Husrev-beg* (Sarajevo 2005) su osobeni i kompleksni: građeni su od 99 poglavlja približno jednakog obujma u kojem je opisan najčešće jedan događaj.

Svako od 99 poglavlja simbolizira jednu od 99 odlika i vrlina Stvaratelja. Svako poglavlje počinje jednim *sifatom* - moralnim svojstvom Stvaratelja. Sa tumačenjem njegova sadržaja u prvoj rečenici, u prvom odjeljku poglavlja, ili kroz opis događaja, odnosno psihologiju lika u konkretnom poglavlju. Većina poglavlja završava pozivanjem Husrev-bega na Knjigu u kojoj je, navodno, sve što je u poglavlju opisano, već bilo u Knjigu upisano. Uzimajući Knjigu za svjedoka, gradi se jedan realno-irealni spoj u karakteru Husrev-bega njegovim opstojanjem na tri književne razine: ovozemaljskoj – realnoj, povijesno-rekonstrukcijskoj i ahiretsko- onozemaljskoj. Na kraju romana Husrev-beg sažima sve tri razine saznanjem da *jedino vjera u Allaha bijaše neupitna, i melek mi to upisuje za najveću zaslugu, zarad koje sam sticao Allahovu milost*. (372) Budući da je u prvoj cjelini ove studije sintetizirana trilogija sa romanom *Gazi Husrev-beg*, sa citatima navedenim pretežito iz toga romana, ovdje ne analiziram detaljnije zasebne vrijednosti *Gazi Husrev-bega*.

IV Nekoliko završnih ocjena

U trilogiji je sasvim razvidno da je Akmadžić pisac bošnjačkoga intelekta, duhovnosti i stila. Ova je činjenica bitna za romanesknu trilogiju, koja je, u usporedbi sa poezijom i drugim djelima Akmadžića, po mojoj ocjeni, njegova najzrelija literatura. Trilogijom je u bošnjačkoj književnosti popunjena jedna praznina u kojoj dugo vremena nije bilo povijesnih romana pisanih prvenstveno za muslimansku publiku. Rijetki su naime romani u ovoj književnosti sa retrospekcijom osmanske Bosne.

Etički i psihološki umjestan ponos bošnjački sa zajedničkom bosansko-turskom prošlošću, bitan je idejni iskorak bošnjačke književne riječi. Posebice u njenom poređenju sa srpskom i sa hrvatskom povijesnom i književnom anatemom turstva u Bosni i na Balkanu: ono se podrazumijevalo sve do početka devedesetih godina. Ne samo u srpskoj i u hrvatskoj ideologiji i kulturnoj politici, nego i u bosansko-bošnjačkoj. Sa posipanjem pepela po vlastitoj glavi - ispiranjem svijesti i savjesti usljed navodno nepoželjne zajedničke vjerske i kulturne povijesti bosansko-turske. Trilogijom je naime učvršćeno dostojanstvo bošnjačkoj duhovnoj i civilizacijskoj zasebnosti. Sa

osjećanjem ponosa Bosanaca u duhovnoj i civilizacijskoj participaciji islama.

Bitan kvalitet trilogije je u karakterologiji likova, u uvjerljivoj rekonstrukciji života ljudi Bosne između sredine 15.og do sredine 16.og stoljeća. Za rekonstrukciju autentične atmosfere u srednjovjekovnoj i osmanskoj Bosni takođe su bitni povijesni – srednjovjekovni i osmanski toponimi. I autohtoni bosanski leksik. Ovi toponimi i leksik u tekst su umjereno uneseni, pa djeluju poput začina koje je neophodno ukusnu jestivu. Oni uvjerljivo dočaravaju život srednjovjekovne i osmanske Bosne. Navodim nekolicinu od stotinjak bosnizama: *horan, huja, nujan, mehlem, izbiti, kašnje, zanačija, šcer, namah, zarađ, nimukajet, nutkati* ... Bosnizmi su u tekstu stilogemi. Sasvim odomaćeni, duboko pojmovno i osjećajno srasli u stil pisca, da ih je zapravo suvišno, u bošnjačkoj recepciji čak provokativno tumačiti. Za kršćansku recepciju je međutim neophodno neke bosnizme i većinu orijentalizma, posebno arhaizme, protumačiti zasebnim prilogom – rječnikom.

Sva tri romana emaniraju fluid duhovne i duševne smirenosti. Taj je blagotvorni fluid posljedica islamskoga svjetonazora u kojem žive Akmadžićevi likovi. Njihov intelektualni i osjećajni rafinman moguće je dokazati brojnim scenama romana. Možda je u tom smislu scena duboke podsvjesne empatije mladića Isa-bega sa glasom pjevačice na citri ljepotice Teodore jedan od vrhunaca ove duševne tanahnosti. (Up. str 25 u *Gazi Isa-begu*.) Po

duhovnoj i osjećajnoj rafiniranosti, nekolicina scena u trilogiji je uporediva motivski srodnim scenama u *Tvrđavi* i *Dervišu i smrti* Meše Selimovića. Sa bitnom distancom na intelektualno-misaonoj razini koja je u Selimovića složenija, dublja, kompleksnija. Ali po nijansi u dubokom zahvatanju najskrivenijih i najdelikatnijih stanja ljudske (pod)svijesti, Akmadžić je svakako Selimoviću porediv. Akmadžić je u stanju zorno, vjerno i sugestivno predočiti ne samo podsvijest muškarca već i duhovno kompleksniju i rafiniraniju podsvijest žene. Možda je stoga umjerno ovu recenziju završiti spoznajom Husrev-bega da je ljubav prema svojoj ženi Šehidar stub, okosnica, smisao i najviša vrijednost. Unatoč činjenici da im Bog nije bilo-ske nasljednike dao:

Šehidar, stub si na kojem sav moj nijet počiva, pa da te ne čujem da si igda tako govorila, nego poslušaj, u ovoj Bosni, kojoj me, da budem njezinim namjesnikom sultan odredio, svako dijete je naš evlad i svako koje rođeno bude naš će evlad biti, i tako svih godina i stoljeća, potomke ćemo imati, i svi će naši evladi bivati, spominjati nas s radošću s kakvom se roditelj spominje i jesmo li mogli veće nagrade od Allaha dž. š. očekivati, reci Šehidar? U onom što u budućnosti vidim, kako šehar bude rastao s njim će odrastati i nebrojena naša djeca koju ćemo usrećiti dobročinstvima što ćemo im ostaviti, pa će svaki potomak njihov i potomak njihova potomka znati da su im to ostavili otac im Husrev-beg i mati Šehridar ... (Gazi Husrev-beg, 43)

U Bochumu u lipnju 2008. dopunjeno i doručeno početkom 2010.

Summary

THE NOVELS OF HAZIM AKMADZIC BETWEEN THE CLASSIC REALISM AND POSTMODERNISM

Rašid Durić

The common stylistic, ideational, ideological and aesthetic characteristics of the three entitled novels comprising 1175 pages are included in the book review. For most part, the mentioned characteristics of the novels *Gazi Husrev-bey* and *Gazi Isa-bey* are separately analysed. Considering the fact that my separate study about the novel *Mimar* was published in the journal *Zivot* (Life) in 2004, where an argument is presented about the structure of the trilogy constructed through the coalescence of classic realism and postmodernism, and especially through the ontology of absurdism. It confirms the excessive fabulation, Islamic ethics and psychology of characters, Bosnian-Turkish historical and spiritual unity. It argues about the Muslim/religious feelings as the highest value, Islam as one's way of thinking and one's mission in life. It also looks at Islam as the origin of authority and something that regulates the (self) conduct of the characters. It criticizes and considers the pretension of literary equating of God's and man's will in the domain of power and rule over people anachronistic. It questions the idealization of Turkish colonialism, especially through the apotheosis of the main characters. It proves the literary well-foundedness of numerous events in all three novels in terms of its historical factualism. It also argues against the literary suggestion, historically unfounded, that the Turkish conquests are the fruit of God's providence and as such fatefully inevitable. It argues against the literary suggestion of potential Bosniak mythomaniac reception, in other words the literary thesis of the Pataren-Bosniak-Turkish common ethnic genesis, origin and unity in the character of Husrev-bey. At the same time, it warns of a potential Bosniak political and religious manipulation of this literary thesis about the supposed common ancestry – the manipulation in terms of an unwanted (and historically unfounded) historical marginalization of the Christian Bosnians in the Bosniak eyalet. (Compare, in the book review, chapter II, 2 & 3).

From the ideological aspect the novels are compared to some prose by Ivo Andrić and from the aesthetic aspect with *The Death and the Darvish* or the *Fortress* by Mesa Selimovic. Aside from the mentioned idealization of Turkish colonialism, all three novels confirm the dignity of the Bosniak-Turkish Islamic brotherhood and exude Bosniak inveteracy, equanimity and self-confidence. As far as Bosniak literature is concerned all three novels are an aesthetic gain and also a literary rarity amidst discussion of Bosnia during the Ottoman period, and owing to the fact that the believers will strengthen their Islamic awareness and pride in the belonging to an Islamic civilization and culture.

Key words: Classic Realism, Postmodernism, Bosnian dignity and patriotism, Islamic ethics and Islamic thought, idealization of Turkish colonialism, ontology of the absurd, potential mythomaniac reception of a literary thesis about the supposed common Pataren-Bosniak-Turkish ethnic genesis

الموجز

روايات حازم أكماديتش بين الواقعية الكلاسيكية وما بعد الحداثة

راشد دوريتش

يجمع هذا النقد الخصائص الجمالية والأيدولوجية والفكرية والأسلوبية المشتركة في الروايات المذكورة. والمجموعة في ١١٧٥ صفحة. يركز النقد في الغالب وبصورة مستقلة على تحليل الخصائص المذكورة في روايات الغازي خسروبك والغازي عيسى بك. وبما أنني كنت قد نشرت سنة ٢٠٠٤ دراسة مستقلة عن رواية المعمار في مجلة «جيفوت Život – الحياة» التي تصدر في سراييفو. فإن هذه الدراسة تقدم الأدلة على بنية هذه الثلاثية البنوية على الجمع بين الواقعية الكلاسيكية وما بعد الحداثة. لاسيما من خلال وجودية اللامعقول. كما يبرهن النقد التخريف المفرط. والأخلاق الإسلامية ونفسيات الشخصيات. والوحدة البوشناقية التركية الروحية والتاريخية. ويبرهن أيضا الشعور الديني المسلم باعتباره القيمة الأسمى. والإسلام باعتباره تفكيراً في الذات ومفهوم حياة. وكذلك الإسلام من حيث كونه مصدراً للسلطة ومنظماً لسلوك الشخصيات (الذاتي). ويوجه النقد إلى محاولة المساواة بين الإرادة الإلهية والإرادة البشرية في مجال السلطة وحكم الناس. معتبراً أن ذلك الأمر لا يستقيم. كما تفند الدراسة النقدية هذه إضفاء صفة المثالية على الاحتلال التركي. وخاصة من خلال تمجيد الشخصيات الرئيسية. وتقدم البرهان على الاستناد الأدبي للعديد من الحلقات في الروايات الثلاث إلى الحقائق التاريخية. كما يبرهن الانحراف عن الحقائق التاريخية من خلال الإضفاء المثالي الأدبي. ويفند النقد أيضاً التلميح الأدبي غير الثابت تاريخياً بأن الفتوحات التركية جاءت نتيجة العناية الإلهية وبأنها كانت قدراً لا مفر منه. كما تفند التلميح الأدبي بالتقبل الأسطوري البوشناقى المحتمل. أي الفرضية الأدبية حول اشتراك البتارانين والبوسنيين والأتراك في التكوين الإثني والأصل والوحدة. في شخصية خسروبك. ثم يحذر من احتمال التلاعب البوشناقى الدينى والسياسى لهذه الفرضية الأدبية. التلاعب الذي يعنى التهميش التاريخى غير المرغوب (وغير الثابت تاريخياً) للبوسنيين الكاثوليك والأرثوذكس في ولاية البوسنة. (يقارن في النقد الباب الثاني، ٢ و ٣).

توازي هذه الروايات من الناحية الأيدولوجية بعض كتابات إيفو أندريتش. ومن الناحية الجمالية روايات الدرويوش والموت والقلعة للأديب ميشا سليموفيتش. وإلى جانب ما ذكر من إضفاء المثالية على الاحتلال التركي. فإن هذه الروايات الثلاث تؤكد عظمة الأخوة الإسلامية البوشناقية التركية. وتنشع بالوعي والنبات والعمق البوشناقى. إن هذه الروايات الثلاث تعدّ مكسباً جمالياً للأدب البوشناقى. وعملاً أدبياً نادراً لأنها تعالج البوسنة في العهد العثماني. ولأنها تجعل المؤمنين يزيدون من وعيهم وافتخارهم بالانتماء إلى الحضارة والثقافة الإسلاميتين.

الكلمات الرئيسية: الواقعية الكلاسيكية. ما بعد الحداثة. العزة والوطنية. الأخلاق الإسلامية والفكر الإسلامي. إضفاء المثالية على الاحتلال التركي. وجودية اللامعقول. التقبل الأسطوري البوشناقى المحتمل للفرضية الأدبية حول اشتراك البتارانين والبوشناق والأتراك في التكوين الإثني.